

УДК 811'366.5

**ФУНКЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ГРАМЕМ ВІРОГІДНОЇ ТА ПЕРЕПОВІДНОЇ
МОДАЛЬНОСТІ****Костусяк Н. М.**

У статті системно описано вірогідну й переповідну модальності, схарактеризовано їх як грамеми категорій синтаксичної модальності та лексико-граматичної модальності, окреслено їхні значеннєві параметри й формальні маркери.

Ключові слова: надкатегорія модальності, синтаксична модальність, лексико-граматична модальність, вірогідна модальність, переповідна модальність.

В статье системно описываются достоверная и пересказывательная модальности, которые характеризуются как грамемы категорий синтаксической модальности и лексико-грамматической модальности; определяются их семантические параметры и формальные маркеры.

Ключевые слова: надкатегория модальности, синтаксическая модальность, лексико-грамматическая модальность, достоверная модальность, пересказывательная модальность.

In the article authentic and narrative modalities are systematic described, as grammemes of categories of syntactic modality and lexical-grammatical modality are characterized them, their parameter values and formal markers are outlined.

Key words: overcategory of modality, syntactic modality, lexical and grammatical modality, authentic modality, narrative modality.

Предметом дослідження української граматичної науки, яку визначають два взаємопов'язані напрями – традиційний і новітній, слугує чітко окреслена сукупність категорій – абстрактних узагальнених понять, що поєднують протиставлені два чи більше граматичних значень (грамеми) із меншим ступенем абстрактності категорійної змістової основи й експліковані сукупністю мовновиражальних засобів. Водночас специфіку лінгвістики сьогодення відбиває передовсім виразний акцент на комунікативно-прагматичному потенціалі мовних одиниць та їхніх функційних можливостях. Такий підхід уможливорює глибокий і багаторівневий аналіз категорійної системи сучасної української літературної мови й певною мірою відрізняється від традиційного. Є. А. Карпіловська слушно зазначає: “Площину для показу тенденцій розвитку мови в граматиці задає системна ієрархія мовних категорій, оскільки саме така системна категорійна сітка, виявлена в мовленні, унаочнює мовні зміни панорамно і уможливорює окреслення їх обширу і потужності, номінативної та комунікативної значущості” [5, с. 243]. Розмаїття функційних можливостей розглянутих компонентів як універсальних одиниць посприяло вирізненню з-поміж них категорій, що мають складну неоднорідну структуру, різний ступінь вияву узагальненого змісту й широкі можливості для експлікації своєї семантики, а отже, заслуговують на статус міжрівневих. В українському мовознавстві до них зараховують категорії відмінка іменника [2; 3, с. 54–61], ступенів порівняння прикметників і прислівників [3, с. 139–142, 308–313; 6], дієслівні категорії перехідності / неперехідності [3, с. 223, 247–250], стану [3, с. 223, 246–250], дієслівних родів [3, с. 235–242], валентності [3, с. 269–272] тощо. Ознаки між'ярусної взаємодії притаманні й модальності, комплексне багатоаспектне дослідження якої запропонували Ш. Баллі [1, с. 26–60], О. В. Бондарко [11], Г. П. Немець [8] та ін. В україністиці великий внесок у розбудову теорії модальності зробили О. С. Мельничук [10, с. 17–21], Л. О. Кадомцева [10, с. 119–137], А. П. Грищенко [4], М. В. Мірченко [7, с. 302–334], В. М. Ткачук [12] та ін. Проте відзначені напрацювання лінгвістів не дають повного й цілісного уявлення про організацію цієї мовної величини в сучасній українській літературній мові, її багатовекторність і систему різнорангових засобів вираження. Не розв'язаною залишається проблема внутрішнього категорійного та граемного структурування модальності. Детального

дослідження потребує кожен із її складників, зокрема вірогідна й переповідна модальності. Спроба комплексного аналізу зазначених граем та виразний акцент на функційних і комунікативно-прагматичних параметрах відкриває перспективи для їхнього докладного опису з нових методологічних позицій. Мета статті полягає в поглибленому комплексному дослідженні граем вірогідної й переповідної модальності як складників синтаксичної та лексико-граматичної модальності, теоретичному обґрунтуванні сукупності їхніх кваліфікаційних ознак. Для досягнення поставленої мети ставимо перед собою такі завдання: 1) схарактеризувати модальність як глобальну, багатоступінчасту комунікативно й суб'єктивно спрямовану міжрівневу надкатегорію сучасної української літературної мови, що поєднує категорії морфологічної модальності, синтаксичної модальності й лексико-граматичної модальності, та з'ясувати місце граем вірогідної й переповідної модальності в цьому складному категорійному механізмі; 2) описати значеннєві параметри та формальні маркери синтаксичної й лексико-граматичної вірогідної модальності; 3) визначити диференційні ознаки та головні функційні вияви переповідної модальності.

У сучасній українській літературній мові за найвищим рівнем абстрактності категорійної змістової основи, особливостями структурної організації й неоднорівною сутністю вирізняється модальність – глобальна, багатоступінчаста міжрівнева надкатегорія з найзагальнішим змістом щодо ієрархічно нижчих, підпорядкованих їй категорій, яким притаманне внутрішнє граемне членування. Маючи власний потенціал різнорівневих засобів вираження та специфічні функційні особливості, вона інтегрує комплекс усіх модальних значень, що ґрунтуються на реально-ірреальному протиставленні, бере участь у формуванні комунікативного процесу та реалізації інтенції мовця і є необхідним елементом речень будь-якої будови.

Модальність – комунікативно спрямована надкатегорія з домінантним суб'єктивним змістом, яка, увиразнюючи позицію мовця щодо відображуваного в реченні об'єктивного фрагмента дійсності, передає різнопланове ставлення до витлумаченого ним повідомлення, зокрема його оцінку, почуття, волевиявлення й под. Багатогранність і неоднозначність модальності відбиває своєрідна система її складників – категорія морфологічної модальності, категорія синтаксичної модальності й категорія лексико-граматичної модальності. *Морфологічна модальність* – словозмінна категорія з узагальненим граматичним значенням ірреальності (передбачуваності – бажаності), яку визначає стосунок дій, процесів чи станів до дійсності з погляду мовця, розчленована на граеми умовної, наказової, спонукальної й бажальної модальності та виражена системою спеціалізованих граматичних форм. Порівняно з морфологічною модальністю ієрархічно складніша *синтаксична модальність* – комунікативно зорієнтована категорія речення, що, реалізуючи інтенцію мовця, має суб'єктивне спрямування, репрезентує витлумачене як реальне чи ірреальне, об'єднує вісім граем (розповідну, питальну, спонукальну, бажальну, умовну, стверджувальну / заперечну, вірогідну й переповідну модальності), вияв яких пов'язаний із відповідним планом вираження. *Лексико-граматична модальність* – підпорядкована надкатегорії модальності комунікативно зорієнтована та суб'єктивно спрямована категорія, що передає ставлення мовця до висловленої ним думки й непряму передачу висловлень інших осіб, об'єднує дев'ять граем (достовірну, вірогідну, логічну, переповідну, емоційно-оцінну, іпокутивну, бажальну, потенційну, необхідну модальності), формальний вияв яких пов'язаний зі змістовим наповненням мовних одиниць. Отже, подані визначення дають змогу констатувати, що граеми вірогідної й переповідної модальності є складниками синтаксичної та лексико-граматичної модальності. Дослідження зазначених одиниць як компонентів синтаксичної модальності зумовлює докладний розгляд основних типів конструкцій як маркерів указаних модальних значень. Аналізуючи їх на тлі лексико-граматичної модальності, варто більшою мірою акцентувати на семантиці окремих лексем зі значенням вірогідності й переповідності, адже категорійне значення лексико-граматичної модальності передає зазвичай семантична структура слова, тому протиставлення граем у ній більше спрямоване на лексичний зміст, ніж на граматичний. Перевага запропонованого підходу в намаганні комплексно охопити всі функційні можливості вірогідної й переповідної модальності. Наукову об'єктивність і повноту їхнього дослідження забезпечує послідовне дотримання комунікативно-прагматичної схеми аналізу.

Вірогідна модальність – грамема категорії синтаксичної модальності, що надає основному змістові речення граматично оформленого значення ймовірного вияву предметів, явищ, дій, процесів чи станів об'єктивного світу, зокрема семантики можливості, невпевненості, припущення з погляду мовця, й виступає носієм додаткових суб'єктивних конотацій мовленнєвого акту. Синтаксичні одиниці з модальною семантикою вірогідності мають низку виразних формальних ознак. Основну ланку засобів їхньої експлікації становлять модальні модифікатори – компоненти, що традиційно розглядають як вставні одиниці. До них належать лексеми на зразок *бува, видається, видно, здається, ймовірно, либонь, мабуть, може, напевно, певно*. Наприклад: *Я шукаю вас посеред людства. Й ви, **бува**, шукаєте мене* (Н. Горик); *Учора за Маневичами поїзд підірвали. Стільки всього валяється. **Видно**, з Німеччини везли* (Й. Струцюк); *От, **здається**, вперше бачу вас, Але... очі, ваші дивні очі – Незнайомі й рідні водночас* (Н. Горик); *Повітря, **здавалося**, не мало дна, як і небо* (Й. Струцюк); *Яке намисто гарне, – хоч подержу, це ще од баби пам'ять збереглась. Воно, **либонь**, якесь чи не турецьке* (Л. Костенко); ... *Уже, **мабуть**, молебень відслужили, бо затужили дзвони, затужили!* (Л. Костенко); *Вдаль дивлюся, **мо'**, біловолосе, З-під копиці вигляне воно* (О. Богачук); *Глас вопіючого в пустині, **напевно**, був чутніший, як у нас* (Л. Костенко); *Це ж, **певно**, він у тій своїй ярузі на цілий степ залишився один* (Л. Костенко).

Зазначений тип модальних одиниць виступає еквівалентом модальних дієслівних предикатів *здаватися, припускати, сумніватися*, що структурують головну частину складнопідрядного речення, пор.: *Мені **здається**, що вони зараз на часі, розумієш?* (Й. Струцюк) і ***Здається**, вони зараз на часі, розумієш?*; *Люди **припустили**, що Трифон підпалив і **А може**, Трифон підпалив* (Й. Струцюк); *Хтось **припустив**, що дорогий вимагають перепій, Та нічого не чути за зливою маршу і Дорогий вимагають, **мабуть**, перепій, Та нічого не чути за зливою маршу* (В. Лазарук); *Дівчина **припустила**, що це ж тут уся його родина – у цій землі і Це ж, **певно**, тут уся його родина – у цій землі...* (Л. Костенко); *Чоловік **засумнівався**, чи прибився б він додому, якби не вона і Якби не вона, я, **напевне**, додому не прибився б* (Й. Струцюк). На похідності вставних компонентів наголошував О. М. Пешковський, який докладно проаналізував процеси переходу реченневих побудов у вставні слова, а інколи й у частки. На думку дослідника, вставні слова утворені внаслідок редукції окремих членів речення [9, с. 372].

Детальне дослідження джерельної бази дало змогу вирізнити синтаксичні побудови вірогідної модальності, у яких зазначену семантичну модифікацію реалізують аналітичні синтаксичні слова-морфеми на зразок *десь, ледве (чи) не, мовби, навряд (чи), наче, начебто, неначе, неначебто, ніби, нібито, чи не*, наприклад: *Вони іще й парубкували разом, і поженились **десь** у одночассі* (Л. Костенко); *Звідтіля справді наближалася якась постать. **Мовби** Федько* (Брат Віктор); ***Навряд чи** раніше Байволюк міг подумати, що перед тим, як поставити, приміром, капуста на плиту, треба принести кілька оберемків бур'яну* (Й. Струцюк); *Знала, **наче** десь тут могила матері й батька, діда і прадіда* (Й. Струцюк); – *Скажи мені, він до неї серйозно? – Та **начебто** серйозно* (Й. Струцюк); *Цей теж фронтовик **ніби**...* (Й. Струцюк); *Якось опанувавши себе, оглянула ще раз: **чи не** можна чимось зарадити* (Брат Віктор).

Оформлення речень вірогідної модальності не пов'язане з якимось окремим типом предикатів, організаційним центром можуть бути різні типи предикатних синтаксем: 1) предикати дії: *Хотіла запропонувати ту пісню Купалові, але **навряд чи** він зі своєю ланкою **заспіває*** (Й. Струцюк); 2) предикати процесу: *У казематі **навряд чи** **зняться** чарівні сни...* (В. Шевчук); 3) предикати стану, стану-відношення: ... ***навряд чи** **кохав** він коли-небудь когось так, як її...* (Й. Струцюк); ... *забігала сьогодні зранку до неї, **ніби** їй уже **легше*** (Й. Струцюк); 4) локативні предикати: *Якщо так і далі піде, то й **навряд чи** хто **йтиме** за тим возом* (Й. Струцюк); 5) прикметникові предикати якості та якості-відношення: ***Навряд чи** Павло **буде** **покірний**...* (Г. Тютюнник); ***Навряд чи** там народ **багатший*** (Г. Тютюнник).

Репертуар висловлень вірогідної семантики формують синтаксичні одиниці з простим дієслівним і складеними дієслівним присудками, наприклад: ... ***навряд чи** й **продеремось** крізь таку гущавінь* (Й. Струцюк); *Отам **наче** щось **затаїлося**...*

(Й. Струцюк); **Навряд чи вони зможуть довго протриматися без їжі...** (Й. Струцюк). Периферію речень із вірогідним змістом становлять синтаксичні одиниці з ускладненою моделлю іменного складеного присудка, іменну частину якої репрезентують іменники або прикметники: ... **навряд чи він міг би стати добрим господарем...** (Й. Струцюк); **Вона навряд чи могла бути веселою...** (Й. Струцюк). Особливість зазначених конструкцій полягає в тому, що тут маємо поєднання дієслівного складеного та іменного складеного присудків, які структурують одну модальну рамку. Іменна частина підпорядкована модальному планові першої (дієслівної) частини присудка зі значенням можливості.

До графемної парадигми синтаксичної та лексико-граматичної модальності входить *переповідна* модальність, що надає основному змістові речення граматично оформленого значення непрямого відтворення висловлень певних осіб й виступає носієм додаткових суб'єктивних конотацій мовленнєвого акту. О. С. Мельничук постулює: "Модальне значення переповідності супроводить основний зміст таких речень, які висловлюються не як прояв особистого досвіду чи переконання мовця, а як переказ висловлень інших осіб" [10, с. 20]. Формальне маркування згаданої семантики пов'язане зі службовими словами-морфемами *буцім(то), наче, немов, неначе, ніби, нібито, мов: ... люди різне кажуть... Сатурн був начебто колись царем Італії...* (В. Шевчук); *Людей уже забирали просто вдень. Ніхто не знав завіщо. Тільки здогадувалися...* "Тимофієва **нібито** десь щось там сказала" (Й. Струцюк).

Значення переповідної модальності нерідко виразняють модальні синтаксеми (*кажуть, мовляв, на мою думку, по-моєму, як мовиться, як мовлять*), що вживаються для позначення джерела повідомлення, узагальненої чи конкретної вказівки на іншого автора, репрезентуючи не безпосередній вияв думки мовця, а непряму передачу висловлень інших осіб [10, с. 136], наприклад: *А небіж, **кажуть**, прилітав з Нью-Йорка...* (В. Лазарук); ***Кажуть**, люди нині відчужили...* (Н. Горик); ***На думку науковця**, сьогодні одним із головних завдань для мовознавців є створення тлумачних та перекладних словників, які б відповідали сучасним комунікативним потребам* ("Літературна Україна", 2011); *І хоч молодиця з лиця, **як мовлять**, не вельми, відразу збивала з пантелику масною, широкою до вух посмішкою* (Й. Струцюк); ***Як мовиться**, синиця в жмені ліпша од журавля, що в небі...* (В. Шевчук). Структури з поданими модальними синтаксемами перебувають у трансформаційних зв'язках зі складнопідрядними конструкціями, пор.: – *А я **думаю**, – перебив його Федон, – що тут і Америка немалу роль відіграла* (Й. Струцюк) і – ***На мою думку**, – перебив його Федон, – тут і Америка немалу роль відіграла*.

Спроба комплексного аналізу модальності дає змогу потрактувати її як глобальну, багатоступінчасту комунікативно й суб'єктивно спрямовану міжрівневу надкатегорію сучасної української літературної мови з найзагальнішим змістом щодо ієрархічно нижчих, підпорядкованих їй категорій морфологічної модальності, синтаксичної модальності та лексико-граматичної модальності, яким притаманне графемне членування. До компонентів модального комплексу належать графеми вірогідної й переповідної модальності, що виявляють стосунок до двох категорійних величин – синтаксичної модальності та лексико-граматичної модальності. Змістові ознаки вірогідної й переповідної модальності пов'язані відповідно з вказівкою на ймовірний вияв (можливість, невпевненість, припущення) предметів, явищ, дій, процесів чи станів об'єктивного світу та непряме відтворення висловлень певних осіб. Маркерами зазначеної семантики обох розглянутих графем виступають модальні синтаксеми та службові слова-морфеми. Порушені в статті проблеми перспективні для детального вивчення інших графем категорій морфологічної, синтаксичної та лексико-граматичної модальності.

Література

1. Балли Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш. Балли. – М. : Изд-во иностр. лит., 1955. – 416 с.
2. Вихованець І. Р. Система відмінків української мови : монографія / І. Р. Вихованець. – К. : Наук. думка, 1987. – 231 с.

3. Вихованець І. Р. Теоретична морфологія української мови : Академ. граматики української мови / І. Вихованець, К. Городенська ; за ред. чл.-кор. НАН України Івана Вихованця. – К. : Унів. вид-во "Пульсари", 2004. – 398, [2] с.

4. Грищенко А. П. Модальність і часова віднесеність як зовнішньосинтаксичні ознаки речення / А. П. Грищенко // Синтаксис словосполучення і простого речення. – К. : Наук. думка, 1975. – С. 16–29.

5. Карпіловська Є. Місце вибірних лексемних категорій у новій академічній граматиці української мови / Євгенія Карпіловська // Проблеми сучасної функційно-категорійної граматики : зб. наук. праць на пошану члена-кореспондента НАН України Івана Романовича Вихованця / уклад. : А. Загнітко (наук. ред.) та ін. – Донецьк : Ноулідж (донецьке відділення), 2010. – С. 237–253.

6. Костусяк Н. М. Категорія ступенів порівняння прикметників і прислівників : монографія / Н. М. Костусяк. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2002. – 179 с.

7. Мірченко М. В. Структура синтаксичних категорій : монографія / М. В. Мірченко. – 2-ге вид., переробл. – Луцьк : РВВ "Вежа" Волин. держ. ун-ту ім. Лесі Українки, 2004. – 392, [1] с.

8. Немец Г. П. Актуальные проблемы модальности в современном русском языке / Г. П. Немец. – Ростов-на-Дону : Изд-во Ростов. ун-та, 1991. – 187 с.

9. Пешковский А. М. Русский синтаксис в научном освещении / А. М. Пешковский. – 7-е изд. – М. : Учпедгиз, 1956. – 511 с.

10. Сучасна українська літературна мова : синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наук. думка, 1972. – 515 с.

11. Теория функциональной грамматики. Темпоральность. Модальность / А. В. Бондарко, Е. И. Беляева, Л. А. Бирюлин и др. ; под ред. А. В. Бондарко. – Л. : Наука, 1990. – 262, [1] с.

12. Ткачук В. М. Категорія суб'єктивної модальності : монографія / В. М. Ткачук. – Тернопіль : Підручники й посібники, 2003. – 240 с.